

Tine Reeh (red.), Religiøs opplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge, Kirkehistoriske Samlinger, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018). 139 pp.

Rolv Nøtvik Jakobsen, Universitet i Oslo

Ei spesiell utfordring for arbeidet med dansk-norsk historie i det lange 1700-tallet, er at benevnelsene på ulike idehistoriske strømninger både har blitt anvendt som entallsord og også blitt innarbeidd som epokebetegnelser. Dette gjelder i særleg grad for de svært mangfoldige begrepene «pietisme» og «opplysning». Framstillinga av 1700-tallet i flerbindsverket *Den danske Kirkes Historie* som ble utgitt i 1951, er et tydelig og skoledannende eksempel. Verket er todelt: Mens Johannes Pedersen skriver om «Pietismens tid 1699–1746», framstiller Bjørn Kørnerup «Oplysningstiden 1746–1799». Leseren får altså inntrykk av at dette var to epoker som fulgte hverandre kronologisk. Det skjedde beleilig nok nesten midt i hundreåret, i dette tilfellet altså i 1746, det året da Christian VI døde. I tillegg har danske historikere hatt ei spesiell utfordring med denne siste «epoken». Den såkalte opplysningen ble i etterkant framstilt i et negativt lys både av Grundtvig og romantikerne, og rester av dette synspunktet henger stadig igjen, kanskje særleg i populærhistoriske framstillinger.

Som mange lesere av dette tidsskriftet er godt informert om, har det de siste årene skjedd markerte endringer i måten det lange 1700-tallet blir utforsket på: Dersom en gjør bruk av epokebenevnelser, framstår de som mangfoldige flertallsord, altså «opplysninger» og «pietismer», og i stor grad som tidslig overlappende

Recommended citation: Nøtvik Jakobsen, Rolv, review of Tine Reeh (ed.), 'Religiøs opplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge' (Odense, 2018), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020). 171–174. <https://doi.org/10.7557/4.5528>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

fenomen med viktige felles kjennetegn. På den måten kan de ulike pietismene framstå som en integrert del av de like mangfoldige opplysningene. I tillegg har 1700-tallsforskningen, som historiefaget ellers, gitt relativt nye disipliner som bok- og sosial-historie den plassen de fortjener i utforskninga av denne delen av vår nære fortid.

I denne situasjonen er det derfor svært fortjenestefullt at kirkehistorikeren Tine Reeh ved Det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet for noen år siden samlet yngre forskere for å arbeide med ulike sider ved 1700-tallets kirkehistorie i Danmark-Norge. Mange av studiene dreidde seg på ulikt vis nettopp om forholdet mellom pietisme og opplysning i dette tidsrommet. Disse arbeidene er nå tilgjengelig i en bokutgivelse i den fornemme serien *Kirkehistoriske Samlinger*, med den velvalgte tittelen *Religiøs opplysning*.

Bidragstyterne gjør bruk av ulike innfallsvinkler og metodiske tilnærminger. Redaktøren opplyser også om at de ikke har «arbejdet ut fra et fælles grundsynspunkt». Noen av bidragene er gjennomarbeidet, mens andre bærer preg av å være en første start på noe som kan bli et større forskningsbidrag. Samlet framstår artiklene som et ambisiøst og velkomment forsøk på å kartlegge deler av det komplekse utvekslingsforholdet mellom ulike former for «opplysning» og religiøs praksis i dansk-norsk 1700-tall. En felles utfordring er at de kirkehistoriske standardverka i stor grad er av eldre dato. At så mange av de viktige aktørene i perioden etterlot seg publikasjoner innenfor ulike sjangre og kretsløp, har dessuten ført til at forskjellige deler av deres livsverk har blitt behandlet av forskere fra et vidt spektrum av faglige disipliner. Kroneksempelene er her selvsagt Ludvig Holberg og Erik Pontoppidan. Den siste, som blant annet var teolog, (natur-)historiker, vitenskapsorganisasør og romanforfatter, har med god grunn blitt viet tre artikler.

Sigrud Nielsby Christensen skriver om den egenartige spenningen mellom pietistisk teologi og fornuftsbasert tenking i Pontoppidans omfangsrike brevroman fra 1742–43. Nanna Eva Nissen presenterer en bokhistorisk informert lesning av noen sjeldne eksemplar av Pontoppidans mest kjente verk, katekismen *Sandhed til Gudfrygtighed*, der den første av svært mange utgaver utkom i 1737. Artikkelen går gjennom de interfolierte håndskrevne bemerkningene i noen tidlige eksemplarer av verket, for å finne ut mer om hvordan de ble brukt i praksis. Mette Lundgaard Hansen skriver velinformert om Pontoppidans bidrag til feiringa av innføringa av det arvelige eneveldet i 1760, en spennende tekst om forholdet mellom frihet og patriotisme.

Artikkelen til Anasia Sjøstedt-Elnef om religionskritikken i *Niels Klim* er den eneste som handler om det omfangsrike forfatterskapet til Ludvig Holberg. I motsetning til Pontoppidans brevroman har denne romanen absolutt vært gjenstand for nærlesing før. Uten å gjøre overdreven bruk av nyere innsikter om Holbergs

ideologier, peker artikkelforfatteren med rette på at «satiren og fiktionens røgslør» gjør at romanen ikke framstår som en sikker kilde til Holbergs egne meninger.

Mens storparten av bidragene i *Religiøs opplysning* kaster nye blikk på det lange 1700-tallets *usual suspects*, gir Marie Rahr Kruse Østerholt til beste en presentasjon av den mer ukjente soknepresten Bone Falch Rønne. Rønne framstår i sine skrifter som en pioner både når det gjaldt dyrevelferd og praktiske jordbruksreformer, for eksempel som talsmann for potetens nytteverdi. Østerholt er også den eneste av bidragsyterne som eksplisitt knytter nærlesning av tekster til strukturelle endringer i samfunnslivet.

Michael Agerbo Mørchs bidrag er en oppkvikkende revurdering av Ove Guldbergs teologiske verk *Den aabenbarede Theologie* fra 1773. Da boka kom ut, var det allerede tydelig at Guldberg hadde overtatt som kongerikets sterke mann. Dette var en posisjon han beholdt fram til 1784. Som følge av dette, har Guldberg i ettertiden framfor alt blitt beskrevet som en konservativ politiker, mens hans øvrige forfatterskap har blitt stående i skyggen. Mørch viser at Guldberg teologisk kan beskrives som en moderat opplysningsteolog som slett ikke var markert mer konservativ enn sine samtidige. Mørch slår også et slag for at det kan være meningsfullt også å analysere Guldbergs politiske egenart ut fra hans teologi, og ikke bare bedømme teologen ut fra statsmannens innsats.

Ida Kruse Schaumburg-Müller skriver innsiktsfullt om striden mellom teologen Otto Horrebow og biskop Nicolai Balle i 1790-årene. Striden dreidde seg om bibelsyn og bibelbruk, der de to (opplysnings-)teologene på ulikt vis argumenterte ut fra «fornuften». Artikkelforfatteren ser nærmere på de stridende partenes argumenter og demonstrerer at den senere (grundtvigsk pregede) historieskrivinga med sin uttalte brodd mot «rasjonalisme», har framstilt forholdet mellom dem på en måte som i beste fall er unøyaktig. Dette har i sin tur stengt for fruktbare innsikter om den historiske betydningen denne formen for opplysningsteologi hadde.

Den ene av de to artiklene om den produktive teologen, retorikeren og hoffpresten Christian Bastholm tar også utgangspunkt i bruken av bibeltekster. Thomas Molter Sjöberg Neergaard viser at Bastholm framstiller de bibelske tekstene på måter som både er informert av samtidige former for historisk-kritisk eksegesi og av kirkelig pedagogisk nytenking. Bastian Nolsøe Vaucanson skriver innsiktsfullt om Bastholms ungdomsverk *Lov-Tale over Messias*, som har blitt framstilt som et skrift fullt av indre motsetninger. I stedet for å bruke disse motsetningene som argument for at Bastholm var lite konsistent som teolog, oppfatter Vaucanson dem som uttrykk for Bastholms uttrykte ønske om å framstille dype sannheter på måter som er forståelig for ulike målgrupper, altså det som i datidig teologi ble kalt *akkomodasjon*. Dette er selvsagt en gammel retorisk innsikt, noe som Bastholm

utdyper i sin stadig lesverdige retoriske framstilling rettet mot prester, *Den geistlige Talekunst* fra 1775.

De ulike bidragene i *Religiøs opplysning* representerer et stort spenn både når det gjelder metode og tematikk. Samlet framstår utgivelsen som et sterkt argument for at ny, tverrfaglig orientert forskning på det lange 1700-tallets kirkehistorie ikke bare er ønskelig, men nødvendig. Heldigvis er noen av bidragsyterne i gang med slik videre utforskning.

Flere av bidragsyterne anfører at mange av standardverkene om perioden er foreldet, og at tradisjonelle innsikter må revurderes ut fra nyere internasjonal forskning, for eksempel om slike mangfoldige og skiftende begrep som opplysning og pietisme. På den bakgrunnen er det litt underlig at politiske, kulturelle og sosiale endringer gjennomgående blir tillagt liten vekt i bidragene. Flere av bidragene lykkes med å revurdere de gamle standardverkenes vurdering av de enkelte aktørene, men synes å overta det problematiske utgangspunktet om at det skriftlige materialet de etterlot seg, skulle framvise konsistens og stabilitet på individplan.

Her er det viktig å minne om at alle aktørene i all sin innbyrdes ulikhet var kongelige embets-menn som etter beste evne var lojale mot kongemaktens skiftende styringssignal. Dette er svært tydelig i spennet i Pontoppidans karriere, fra han som hoffprest skrev katekismen til han flere år senere som universitets kansler beskrev kongerikets egenart og ressurser. I tillegg er jo produksjonsvilkårene for publiserte tekster viktige. Sensuren på alle publikasjoner ble først opphevet i 1770, og fram til siste halvdel av hundreåret var bokutgivelser avhengige av patroners velvilje og finansiering. Holberg var en pioner også fordi hans skjønnlitterære utgivelser etterhvert baserte seg på det framvoksende markedet. Den nye romanforma, som Pontoppidans *Menoza* er et tidlig dansk eksempel på, var avhengig av å skape og vedlikeholde et slikt indre marked og dannet på det viset utgangspunkt for et annerledes litterært kretsløp.

Religiøs opplysning er en viktig og imponerende utgivelse som makter å kaste nytt lys over viktige sider av det lange 1700-tallets kristendomshistorie i Danmark-Norge.